

Toim.

Lea Kantonen

Sari Karttunen

YHTEISÖTAITEEN ETIIKKA

Tilaa toiselle, arvoa arvaamattomalle

SISÄLLYS

LEA KANTONEN JA SARI KARTTUNEN	
Yhteisötaiteen etiikka–kirjoituksia vastuusta, vallasta ja vapaudesta	9
RIIKKA TALVITIE	
Säveltäminen ja yhteisötaide–Esteettisen ja eettisen rajapinnalla	43
ANU KOSKINEN	
Rikkaita päiviä– Vankilateatterin taiteellinen prosessi ja (valta)suhteiden etiikka	71
JUSSI LEHTONEN	
Ilmaisuyhteisö Kansallisteatterissa– eettisiä haasteita yhteisöllisesti suuntautuneessa dokumenttiteatterissa	97
MARI MARTIN	
Aina uudesti syntyvä hetkellinen yhteisö– Taiteilija–tutkijan tempoilua institutionaalisessa tutkimuskehyksessä	129
MINNA HEIKINAHÖ	
Taiteen vaikutuksista Voiko kehollinen taidekokemus pysäyttää kaupunkitilan (kuluttaja–)kokijan?	161
RIIKKA HAAPALAINEN	
Hiljennetyt tiedon aktivismit: Silent University (Hiljainen yliopisto)	195
LEA KANTONEN JA PEKKA KANTONEN	
Wirrariikayhteisöjen, kansalaisjärjestöjen, museoiden ja yliopistojen maaperustainen taideprojekti: eettistä neuvottelua erilaisten tietokäsitysten kesken	215
PAUL O'NEILL	
Institutional Thinking and Curating as a Parahost	243
TARU ELFVING	
Paikantuneiden käytänteiden ekologiaa. Tahmaista osallisuutta monilajisissa yhteisöissä Seilin saarella	253
SAARA JÄNTTI, RIKU LAAKKONEN JA MARJA-LIISA HONKASALO	
Yhteisö, taide ja tutkimus. Keskustelu eettisistä mahdollisuuksista tietämättömyyden tilassa	279
PEKKA KANTONEN	
Taiteellisen tutkimuksen näkökulma vaikuttavuuteen ja etiikkaan Baltic Circlen Vaikuttamisen festivaalissa	319
KAIIJA KAITAVUORI	
Sopimisen etiikasta. Osallistavan taiteen haasteet taiteen tuottamisen ja esittämisen käytännöille	351
SATU-MARI JANSSON JA KRISTA PETÄJÄJÄRVI	
Valheellista toivoa esittämässä–Finnexia-teoksen eettisiä haasteita	371
JOHANNA LECKLIN	
Ruumiillisuuden kokemuksesta ja tekijyydestä Kazuo Haran elokuvassa Goodbye CP	393
RIKU LAAKKONEN	
Esineilmaisun taide saattohoidettavien tarinoita animoimassa	417
TUOMO KANGASMAA JA MERJA MÄNNIKÖ	
Arjen aines ja taidetyöskentelyn eettiset valinnat	429
KIRSI TÖRMI	
Kehotietoisuus eettisen osaamisen perustana	453
Kirjoittajat	478

Kirsi Törmi

KEHOTIETOISUUS EETTISEN OSAAMISEN PERUSTANA

Tässä artikkelissa tarkastelen taidealojen vallankäyttöä ja erityisesti sen taustalla olevia eettisiä kysymyksiä. Kuvaan eettisen osaamisen haurautta taidealalla ja jäljitän syitä eettisten kysymysten uinumiselle. Ehdotan eettisen osaamisen perustaksi kehoja traumatietoisuutta. Avaan autonomisen hermoston toiminnan ja erityisesti polyvagaaliteorian avulla ruumiimme evolutiivisia ja vaistonvaraisia mekanismeja ja kytken näiden mekanismien toiminnan eettisyyteen. Toteutuakseen etiikka tarvitsee yhteistoimijuutta, toista kunnioittavaa dialogia ja hyviä vuorovaikutustaitoja. Polyvagaaliteorian avulla kuvaan yhteistoimijuuden ja sosiaalisen liittymisen hermostollista perustaa. Pyrin perustelevaan, kuinka tämän syvällinen ymmärtäminen voi auttaa työryhmää tai yhteisöä vaalimaan sellaista toimintaympäristöä, jossa yhteistoimijuus ja sen myötä myös eettisyys voivat toteutua.

Samaan aikaan, kun valveutunut taiteilija siemailee eettisesti tuotettua aamulatteaan eettisesti valmistetussa pyjamasaan eettisellä energialla lämmitetyssä asunnossaan, hän lukee uutisista ei niin eettisestä toiminnasta, taiteen parissa tapahtuneesta vallan väärinkäytöksestä. Eettinen syöminen, kuluttaminen, asuminen ja matkustaminen on arkipäivää jo monelle. Myös epäeettinen kohtelu: vallankäytön vinoumat, epäterve toimintakulttuuri, häirintä, syrjintä ja vakavasti haavoittava vuorovaikutus on arkipäivää valitettavan monelle taiteen parissa toimijalle.

Viime vuodet ovat nostaneet päivänvaloon lukuisia surullisia tarinoita, joita yhdistää haavoittava vuorovaikutus ja epäeettisyys. 2017 syksyn #metoo-liike mursi padon, ja sen jälkeen toinen toistaan tympäisempi esimerkki, aina Nobel-palkinnon jakavaan Ruotsin akatemiaan yltäneeseen kriisiin saakka¹, on

1. Ruotsin akatemian jäsen Katarina Frostenson ja hänen puolisonsa Jean-Claude Arnault olivat syytettyinä talousepäselvyyksistä, ja Arnault tuomittiin seksuaalisesta ahdistelusta ja raiskauksesta vankilaan 2,5 vuodeksi vuonna 2018.

Kuva: Ia Samoil.
Kierto-esityksen harjoitukset
2012, kuvassa Kirsi Törmi.

tullut julkisuuteen. Suomessa ainakin elokuva-, tanssitaide- ja teatteriala ovat sylkeneet sisuksistaan monenkirjavia tulehtuneita pesäkkeitä.

Taideohjelmien vinoutuneen vallankäytön syiden ja epäeettisen kohtelun jättämien jälkien seuraaminen viettää monitahoiseen ja -tasoiseen maastoon. Yhdet jäljet johdattelevat moderniin yksilökeskeiseen taiteilijakäsitykseen eli ajattelutapaan sitoumuksista vapaasta, taiteen syvistä lähteistä ammentavasta itseohjautuvasta taiteilijasta. Toiset jäljet vievät taiteen vapauteen, joka on perustuslain 16. pykälässä turvattu. Käsitys siitä, että kaikenlaiset rajoitukset tai sitoumukset rapauttavat todellisen taiteen, on toiminut yhtenä epäterveen toimintakulttuurin tukijana, vaikka perustaltaan käsitys onkin hyvää tarkoittava. Kolmannet jäljet puolestaan päätyvät esteettisiin pyrkimyksiin. Eettisiin kysymyksiin huomion kiinnittäminen olisi voinut häiritä vakavalla tavalla noihin esteettisiin päämääriin pyrkimistä. Vuorovaikutukseen liittyvät epäkohdat on lakaistu maton alle, ja niitä on voitu vähätellä. Myös se seikka, että työyhteisön tai -ryhmän jäsenillä ei ole ollut kykyä eikä osaamista käsitellä vuorovaikutuksen ristiriitoja, on osaltaan edesauttanut eettisten kysymysten horrosta.

Esittävien taiteiden alalla tehdyt selvitykset ja kyselyt kertovat omaa karua kieltään. Teatterin tiedotuskeskus TINFOn teettämä *Valta, vastuu ja vinoumat* -kysely (Helavuori & Karvinen 2019) tasa-arvon ja yhdenvertaisuuden toteutumisesta esittävien taiteiden alalla tuo raadollisella ja pysäyttävällä tavalla esille epäasiallisen ja epäeettisen toiminnan koko laajuudessaan ja kirjossaan. Myös opetus- ja kulttuuriministeriön teettämä Jaana Paanetojan laaja selvitystyö (2018) elokuva- ja teatterialalla tapahtuvasta häirinnästä ja epäasiallisesta kohtelusta tuo esiin hyvin samankaltaisia sisältöjä. Lisäksi yksittäisten taiteilijoiden ja taiteellisten työryhmien jäsenten kirjoitukset kuvaavat tätä ilmiötä käytännön tasolla (ks. esim. Kovamäki 2018; Pajala-Assefa 2019; Eiskonen ja muut 2019).

Keskityn tässä artikkelissa syventämään väitöstutkimuksesani (Törmi 2016) herännyttä osallisuuden etiikan kysymystä. Koska *devising*-menetelmä sekä osallistava ja yhteistoiminnal-

linen tekemisen tapa on enemmän sääntö kuin poikkeus myös ammattitaiteilijoiden muodostamissa työryhmissä, ulotan kysymyksen eettisestä osaamisesta yhteisöissä työskentelevistä taiteilijoista myös niin sanotun itseisarvoisen taiteen parissa työskenteleviin. Kysymys eettistä arviointia kestävästä taiteellisesta toiminnasta on ajankohtainen riippumatta toimintaympäristöstä. Kuvaan seuraavaksi tarkemmin, miksi eettiseen osaamiseen ei ole kiinnitetty aiemmin juurikaan huomiota.

Eettisten kysymysten uinuminen taideohjelmissa

On kiinnostavaa pohtia, miksi ihmisten välisiin kohtaamisiin liittyvät eettiset kysymykset eivät taiteellisten prosessien yhteydessä ja sen liepeillä ole nousseet keskiöön. Kuten edellä toin esiin, keskustelu eettisyydestä on yltänyt lähinnä vain yksilön valintoihin liittyviksi, esimerkiksi eettisen kuluttamisen kysymyksiin. Valmiiden taiteellisten teosten teemat ovat voineet käsitellä vaikeitakin kysymyksiä, mutta taiteellisten prosessien etiikkaa ei ole liiemmälti tuotu esille eikä se ole päässyt jäsentymään, saati politisoitumaan eli tulemaan yhteiseksi ja jaetuksi kysymykseksi. Yhteisten kysymysten uinuessa ei luonnollisesti ole yhdessä koeteltuja vastauksiakaan. Toki ja onneksi olemassa on ollut jo pitkään myös yksittäisiä taiteellisia toimijoita, prosesseja ja tutkimuksia, erityisesti yhteisötaiteen puolella, joissa etiikka on ollut oleellinen ja autenttinen² osa taiteellisen tuottamisen prosessia alusta alkaen (Kantonen 2005; Törmi 2016, 140–142; Heikinaho 2017; Lecklin 2018, 216). Esimerkiksi Yhdysvalloista on löydettävissä julkaisu vuodelta 2018, johon on koottu eettinen koodisto ja laatustandardit, jotka koskevat taiteilijoiden työtä sosiaali- ja terveydenhuollon aloilla (NOAH 2018). Edeltäneen vuosikymmenen opetusvierailuni Taideyliopistolla ovat tuoneet tullessaan myös ilahduttavia havaintoja siitä, että uusi taiteen tekijöiden sukupolvi Suomessa suhtautuu valppaasti myös kohtaamisen ja osallisuuden eettisiin kysymyksiin. Tästä valppaudesta voi lukea myös Ari Tenhulan ja Anne Makkosen toimittamasta tanssijantaiteen maisteriohjelman opinnäyteantologiasta (Tenhula & Makko-

2. Tarkoitan tässä autenttisuudella tulkinnallista käsitettä, joka viittaa prosesseihin ja suhteisiin, esimerkiksi pinnan ja syvyyden suhteeseen (Parviainen 1998, 155; Monni 2004, 59; Törmi 2016, 50–51).

nen 2018). Opinnäytetöissä ei juurikaan käytetä käsitteitä eettisyys tai etiikka, mutta monessa kohtaa eettinen pohdinta on vahvasti ja innostavasti läsnä.

Eri työryhmät, yhteisöt ja organisaatiot voivat tuoda esille arvostustaan tietynlaista toimintaa tai ajattelua kohtaan, mutta ne kantavat mukanaan usein myös tiedostamattomia, ääneen lausumattomia arvoja ja etiikkaa, ja nämä arvot ja arvostukset ovat kietoutuneet toisiinsa hahmottomasti. Niillä taidealoilla, joissa taidetta tehdään työryhmissä, väliaikaisissa tai pysyvämmissä yhteisöissä, muotoutuu aina myös yhteisiä pelisääntöjä ja periaatteita, joko ääneen lausuttuja tai lausumattomia. Yhdessä toimimisen kylkiäisenä tulevat myös eettiset kysymykset, halutaan sitä tai ei. Mitä enemmän ääneen lausumattomia periaatteita, arvoja ja asenteita työryhmällä on, sitä haastavammaksi käy eettisten kysymysten hahmottaminen.

2000-luvulla yhä useampi taiteilija ja taidepedagogi on laventanut taidetyöläisen ammattikuvaa ja -roolia. Ilmastokriisin, kestävyysvajeen, pakolaisvirtojen ja yhteiskunnan yhä syvemmän jakautumisen aiheuttama monitahoinen ja -tasoinen murros on ollut osaltaan käynnistämässä taiteilijuuden muutosta. Yhä useampi taiteilija on kokenut tarvetta ja halua työskennellä suoremassa (vuorovaikutus)suhteessa näihin ilmiöihin. Tämä on synnyttänyt jännitteen historiallisesti vakiintuneen itseisarvoisen taiteen ja taiteen rajoja venyttävän toiminnan välille, mikä puolestaan on synnyttänyt taidealalle lukuisia keskenään ristiriitaisia käsityksiä taiteesta ja taiteilijuudesta (Tenhula & Makkonen 2018, 7–17; Jussilainen 2019, Lehikoinen 2019; Monni & Törmi 2019a; ks. myös Kantokorpi & Tuori 2016). Taideyliopiston verkkojulkaisun *Yhteisö ja taide: teemoja ja näkökulmia 2000-luvun taiteilijan laajentuneeseen toimintakenttään* (Monni & Törmi 2019b) esipuheessa sivuamme edellä mainitsemaani taiteen itseisarvoisuuden ja taiteen yhteisöllisen suuntauksen jännitettä. Ehdotamme, että jännitettä jäsentävä näkökulma voisi löytyä taideprosessin omistajuuden hahmottamisesta: kenen taiteellinen kysymys ja prosessi on, ketkä kaikki osallistuvat taiteellisen kysymyksen määrittelyyn ja missä prosessi tapahtuu, eli onko prosessi taiteilijan omaisuutta vai onko

se yhteisomistajuuden piirissä, yhteisön ja taiteilijan välissä. (Monni & Törmi 2019a.) Esittävää taidetta tehdään omistussuhteissa ja osin myös riippuvuussuhteissa, joissa valta-asetelma on ilmeinen. Tämä tuo mukanaan lukuisia eettisiä kysymyksiä, kuten kysymyksiä vuorovaikutuksen ja kohtaamisen laadusta, luottamuksesta, valituista työstämisen tavoista ja menetelmistä, avoimesta tiedonkulusta, tekijänoikeuksista, kumppanien ja rahoittajien valitsemisesta, taideteoksen teemoista, vaikutuksista sekä jälkihoidosta, joka koskee muun muassa asianosaisia ympäristöjä ja materiaaleja (ks. esim. Törmi 2016; Jansson 2020; Karttunen 2020; Koskinen & Valo 2020).

Mikä kaikki on voinut vaikuttaa siihen, että eettisestä osaamisesta huolehtiminen on jäänyt muusta kehityksestä jälkeen? Eettiseen uinumiseen on osaltaan voinut vaikuttaa moderni yksilökeskeinen taiteilijakäsitys eli ajattelutapa sitoumuksista vapaasta, suoraan kesyttämättömästä luovuuden lähteestä ammentavasta itseohjautuvasta taiteilijasta. Erilaiset rajoitukset tai sitoumukset on nähty vakavana uhkana taiteen ja taiteilijan vapaudelle, ja niiden on nähty rapauttavan todellista taidetta. Rapauttavana on pidetty myös ei-sopivaa, vääränlaista vapautta: taiteellista työskentelyä taidekontekstin ulkopuolella, ei-ammattilaisten parissa³.

Puhunta taiteen omalakisuuudesta, autonomiasta ja itseisarvoisuudesta pitää sisällään näkemyksen, että taidetta tulee arvottaa ainoastaan taiteen omien ominaisuuksien perusteella. Esteettiset lähtökohdat ovat liittyneet tähän vahvasti. Tanssitaiteen puolella ne ovat voineet liittyä esimerkiksi virtuoosisuuteen, suvereeniuteen ilmaista kehollaan se, mitä kulloisenkin teoksen luonne vaatii. Prosessiin kohti esteettistä päämäärää ei ole liitetty eettisiä kysymyksiä, ja niin estetiikka ja eettisyys eivät ole aina kohdanneet⁴. Tanssija-kuvataiteilija Sara Kovamäki kuvaa tätä artikkelissaan ”Vallan väärinkäyttö—mielivaltaisuudesta ja välinpitämättömyydestä” (2018).

Edellä mainittu Paanetojan selvitys puolestaan tuo esiin, että epäasiallisen kohtelun esille ottaminen on ollut mahdollista, koska työyhteisön tai oppilaitoksen muodostama yhteisö ei ole tarjonnut riittävää tukea asioista puhumiseen. Toisaalta

3. Jos kuitenkin seuraan vapauden ajatusta vapaasti, ajattelen myös sen olevan taiteen ja taiteilijan vapautta, että taiteilija voi vapaasti valita, missä ja keiden kanssa hän työskentelee.

4. On olemassa teorioita ja praktiikoita, jotka yhdistävät nämä kaksi, esimerkiksi John Deweyn pragmatismista ponnistava Richard Shustermanin somaestetiikka, jonka mukaan voidaan ajatella, että kehollisuudessa esteettistä ja eettistä ei voida erottaa toisistaan (Shusterman 1997, 177). Baggini ja Fosl puolestaan avaavat etiikan ja estetiikan yhteenkuuluvuutta historiaan viitaten (Baggini & Fosl 2012, 28–31). Myös Reinersin ja Sepän toimittama kirja kuvaa kiinnostavalla ja monipuolisella tavalla etiikan ja estetiikan suhdetta (Reiners & Seppä 1998).

on kokemuksia myös siitä, että epäkohtia on vähätelty ja näin asioita ei ole lähdetty viemään eteenpäin. Selvityksen mukaan ison ongelman on luonut myös se, että ensi-iltaa ”kaikki” ovat suojelleet ja inhimilliset ristiriidat tai epäselvyydet ovat jääneet sen varjoon. (Paanetoja 2018, 137.) Vaikuttaa siltä, että alalle luutunut sisäinen toimintatapa, ensi-ilta ”pyhänä lehmänä” on syrjäyttänyt yksilön suojelun ja oikeudet.

On hyvä pysähtyä pohtimaan, millaista koettua todellisuutta tämän kaltainen eettisten kysymysten uinumisen tuottaa. Mitä on inhimillinen kestävyys, vuorovaikutuksen ekologisuus ja elettyjen arvojen todellisuus? Yksittäinen taiteilija nojaa aina johonkin arvoon, tietoiseen tai tiedostamattomaan. En voi välttyä rinnastamasta ensi-iltaa tuotteeseen, joka tuotetaan markkinatalouden ehtojen mukaisesti, vähät välittäen siitä, millaista riistoa tuotantokoneisto harjoittaa tai millaisen jäljen se jättää elolliseen organismiin, ihmisruumiiseen.

Tällä hetkellä vaikuttaa siltä, että taiteilijaksi kasvamisen polulta puuttuu kohtia, joissa opeteltaisiin itsereflektion kykyä, pohdittaisiin omaa ihmiskäsitystä ja omien toiminta- ja ajattelutapojen syvempiä juuria sekä sitä, millaisista arvoista ne kumpuavat. Olisi ensiarvoisen tärkeää, että nämä arvopohdinnat kulkisivat taiteen perusopetuksesta saakka itsestään selvänä osana taidekasvatusta ja myöhemmin eri taidealojen koulutusasteissa. Luonnollisesti eettisen havahtumisen, osaamisen ja vastuun tulisi ulottua myös taiteen eri organisaatioihin sekä rahoittajatahoihin. Toteutuakseen etiikka tarvitsee yhteistoimijuutta, dialogia, neuvottelutaitoja, kykyä toimia yhdessä. Koska eettisyys sekä käytäntönä että käsitteenä on ollut taidealoilla verraten vähäisesti tunnistettu osa-alue, kuvaan seuraavaksi etiikkaa, eettisyyttä, moraalia ja arvoja yleisesti ja valotan myös omia käsityksiäni niistä.

Etiikka, eettisyys, moraali ja arvot

Etiikka on laajassa merkityksessään monitieteinen tutkimusala, joka pyrkii tutkimaan ja hahmottamaan moraalia ja siihen liittyviä kysymyksiä, hyvän elämän ja hyvän yhteistoiminnan

kysymyksiä, oikeaa ja väärää, ihmisen pyrkimyksiä, tekoja ja arvoja ja sitä, ovatko ne hyväksyttäviä. Etiikan luonteeseen kuuluu epävarmuus ja dilemmat. Eettisten kysymysten äärellä epävarmuuden sietokyky on koetuksella. (Ks. esim. Baggini & Fosl 2012; Hallamaa 2017.) Eettisiin kysymyksiin—silloin kun ne eivät kutistu vain kuluttamisen kysymyksiin—ei ole tarjolla yksiselitteisiä, varmoja ja valmiita vastauksia, vaan vastaukset ovat vaihtoehtoisia ja niiden löytäminen edellyttää neuvottelua, kykyä toimia yhdessä. Eettisyyden edellytyksiin kuuluu oleellisena osana itsetuntemus ja kyky itsereflektioon: syvälinen ymmärrys siitä, millaisia arvoja ja asenteita kannan mukana ja mikä toimintaani ohjaa.

Monilla toimialoilla, joilla kohtaaminen on keskeistä, ammattillista toimintaa ohjaavat arvot ja periaatteet, jotka ovat oleellinen osa jo ammattiin kouluttautumisen prosessia. Arvojen tehtävänä on ohjata ihmisten käyttäytymistä: ne suuntaavat sitä, mihin on hyvä pyrkiä ja mitä tulisi välttää. Arvoilla määritellään, millaista on esimerkiksi eettisesti hyvä sosiaalihuolto, ja työyhteisöillä ja -ryhmillä tulee olla tästä yhteinen ja jaettu ymmärrys, johon voidaan palata ja jota voidaan pohtia yhdessä—eettisyyden yksi keskeinen ominaisuus on yhteisöllisyys. Eettinen ohjeistus rakentuu näiden yhdessä määriteltyjen arvojen ja periaatteiden pohjalta.

Ammattietiikka, joka usein viittaa lakia laajempaan käsitteeseen, ohjaa ammatillista toimintaa ja käyttäytymistä ammattiin liittyvien, sisäistettyjen arvojen mukaisesti. Joillain aloilla eettiset suuntaviivat ja ohjeistukset ovat olleet olemassa pitkään, reilun vuosisadan ajan. Tämä johtuu toimialojen luonteesta: esimerkiksi sosiaali- ja terveydenhuollon ammattietiikalla on pyritty turvaamaan haavoittuvien, avun tarpeessa olevien yksilöiden ja ryhmien huolenpito. Riippuvuustekijät ja vaikutusvalta tunnistetaan, ja ammattiala kantaa yhdessä vastuuta niistä. (Ks. esim. Valtakunnallinen sosiaali- ja terveystalouden eettinen neuvottelukunta ETENE; Talentia ry.) Olin vaikuttunut sosionomiopintojeni⁵ aikuissosiaalityön harjoittelujaksolla siitä, kuinka luontevalla tavalla etiikka oli osa jokapäiväistä arkea. Käytäntönä oli, että työntekijät hakeutuivat dialogiin kollegansa kanssa

5. Valmistuin sosionomiksi (AMK) 2019 ja tein 3. harjoittelun Kainuun soten aikuissosiaalityössä. Aikuissosiaalityössä kohdataan yli 18-vuotiaita kansalaisia, jotka tarvitsevat tukea erilaisten elämänvaiheiden kanssa. Aikuissosiaalityö pyrkii auttamaan kansalaisia palvelujärjestelmien tukiviidakossa ja löytämään oikeanlaista ja oikea-aikaista apua kulloiseenkin tarpeeseen. (Näkki 2016, 100–101.)

välittömästi, jos työ nostatti esille eettisen dilemman. Toimintaympäristö on vaativa: työntekijät tekevät ihmisoikeustyötä lain, asetusten ja oikeudenmukaisuuden välisessä jännitteessä. Eettisyys on työn keskeinen ulottuvuus, sillä eettinen osaaminen ja työn laatu muodostavat tiiviin sidoksen.

Oma ymmärrykseni etiikasta on hyvin käytännönläheinen, sillä se on muotoutunut taiteellisissa prosesseissa heränneiden kysymysten myötä—kysymysten, joihin ei ole löydettävissä yhtä oikeaa vastausta. Olen kulkenut kohti neuvottelua siitä, mikä ja millainen vuorovaikutus auttaisi kulloistakin työryhmää ratkaisemaan monitahoisia kysymyksiä, esimerkiksi kysymystä, miten taideprosessiin osallistujien tuottama materiaali tai osallistujien henkilökohtaisen elämän ainekset tulisivat kohdelluiksi ”oikein”. Käsityksessäni on kaikuja hyve-etiikasta, sillä kysyn hyveisiin ja hyvään elämään liittyviä kysymyksiä: Miten ihmisellä olisi riittävästi valmiuksia sovittaa toimintaansa tarkoituksenmukaisesti kuhunkin tilanteeseen? Miten hänen on mahdollista toimia eri tilanteissa ”hyvin” ja miten hän voi olla hyväksi yhteisössä (ks. esim. Tuominen 2014; Kraut 2018)? Aristoteleen hyve-etiikan soveltaminen sellaisenaan nykyaikaan on pulmallista. Aristoteleen aikaan tukeuduttiin tiettyihin yleisiin määritelmiin siinä, mikä on hyveellistä ja mikä ei, ja hyve-etiikka keskittyi aikansa hyväosaisten elämänlaadun parantamiseen, vaikkakin se laajeni myös politiikkaan ja ympäristöön. Lainausmerkkien sisälle asettamani sanat ”oikein” ja ”hyvin” on tarpeen tulla nykyaikana määritellyiksi kulloisessakin yhteisössä kaikille osapuolille sopivalla tavalla, ja tämä vaatii erityisesti neuvottelun, vuorovaikutuksen ja yhteistoiminnan taitoja. Kaiken kaikkiaan eettiset pohdintani ovat keskittyneet taideprosessin aikana tapahtuviin kohtaamisiin, yhdessä luomisen prosessiin. Näitä kysymyksiä ovat aiemmin pohtineet useat eri taidealoilla toimivat taiteilijat (ks. esim. Kantonen 2005; 2007; Heikinaho 2017).

Tässä artikkelissa tarkastelen taiteilijaa eettisenä toimijana. Lähtökohtana on ihmisen haavoittuvuus sekä ymmärrys elämän yhteisöllisestä ja evolutiivisesta luonteesta. Liitän tarkasteluuni myös luonnonsuojelunäkökulman lähiluontoon, jolla tarkoitan tässä lähintä mahdollista luontokappaletta, omaa ja

toisen kehoa. Kuvaan siis sitä, millainen on vuorovaikutussuhteen dynamiikka⁶ suhteessa toiseen ihmiseen ja omaan keho-mieleen. Erityisen tärkeää eettinen osaaminen on silloin, kun taiteilija työskentelee taidekontekstin ulkopuolella olevissa yhteisöissä tai osallistavin menetelmin itselle vieraammassa toimintaympäristössä, esimerkiksi sosiaali- ja terveysalalla. Kuitenkin viime vuosina pintaan noussut pahoinvointi taidealoilla osoittaa, että eettisen osaamisen puute on laajempi ilmiö: se on merkittävä ja huonosti tunnistettu työhyvinvoinnin rapauttaja myös taiteen sisällä, taidetyötä tekevien ammattilaisten piirissä.

Pysähdyn seuraavaksi tarkastelemaan, kuinka ymmärrys ruumiimme evolutiivisista ja vaistonvaraisista mekanismeista voisi auttaa työryhmää tai työyhteisöä luomaan sellaista toimintaympäristöä, jossa yhteistoimijuus sekä aito dialogisuus ja eettisyys voisi toteutua.

Kehotietoisuus ja traumatietoinen lähestymistapa eettisen osaamisen perustana

Oma kiinnostukseni on suuntautunut taideprosessin vuorovaikutuksen elementtien, kohtaamisen laadun ja eettisyyden kysymyksiin aina väitöstutkimusvuosistani (2009–2016) alkaen. Tutkimuksessani luonnostelin vuorovaikutteisen koreografisen prosessin parametreja, joissa lopputulos ei ole prosessia merkittävämmässä asemassa eli joissa taideteosta ei tehdä esimerkiksi prosessin vuorovaikutuksen laadun kustannuksella. Väitöstutkimukseni jälkeisessä praktiikassa huomioni on kiinnittynyt yhä enemmän turvallisuuteen, joka on alkanut hahmottumaan keskeiseksi taustatekijäksi osallisuuden, moniäänisen dialogin, hyvinvoinnin, eettisyyden ja luovuuden mahdollistajana.

Turvallisuuden kokeminen on syvästi kehollista. Olen kuvannut tätä muun muassa artikkeleissani (Törmi 2017; 2019), joissa tutkin vuorovaikutusprosessia autonomisen hermoston valossa. Tietoisuus hermoston toiminnasta on kytköksissä myös luonnonsuojelunäkökulmaan. Ymmärtäessäni hermostollisia puolustautumisen tiloja pystyn sekä ymmärtämään vuorovaikutuksen nostattamia tunteita, tunteita ja oloja itsessäni että

6. Pyrin jäsentämään, kuinka tunnistettua ja tiedostettua riistämisen ja vallankäytön mekanismi on vuorovaikutussuhteissa.

7. Bloom kehitti myös *Sanctuary Model* -ohjelman, joka alun alkaen kehitettiin lapsuudessaan traumatisoituneiden aikuisten toimintakyvyn ja elämänlaadun parantamiseen. 2000-luvulla Sanctuary Model on tullut erilaisten organisaatioiden muutosprosessien systemaattiseksi osaksi. (Bloom 2013, 279–280.)
8. Käsitteet *Trauma-Informed Approach* ja *Trauma-Informed Care* ovat vakiintunut kansainväliseen kirjallisuuteen, ja Suomessa käsitettä *traumainformoitu* käytetään nykyään eri yhteyksissä sosiaali-, terveys- ja kasvatusalalla. Käytän siksi 'traumainformoitua' sosiaalialan konteksteissa, mutta tässä artikkelissa olen tuonut sen rinnalle käännökseen *traumatietoinen*, joka vastaa paremmin Kotimaisten kielten keskuksen suosituksia. Olen luenoinut aiheesta viime vuosina useasti, ja olen ottanut luennoissani rinnakkaiskäsitteeksi myös käsitteen *stressitietoinen*, sillä se kuvaa käytännönläheisesti, mistä on kyse.

vaikuttamaan siihen, kuinka hedelmällistä toimintakulttuuria ja vuorovaikutukselle otollista ilmapiiriä olen omalla käytökselläni luomassa. Ymmärrys auttaa purkamaan riistävää ja kuluttavaa hermostollista tilaa, ja tiedostamisen avulla pystyn luomaan kunnioittavaa ja suojelevaa suhdetta lähiluontoon eli toiseen ihmisorganismiin ja itseeni. Riiston syvärakenteiden ja mekaniismien havaitseminen ja tunnistaminen auttaa vahvistamaan rakentavampia asenteita ja tapoja olla vuorovaikutuksessa.

Tämä näkemys kytkeytyy traumatietoiseen lähestymistapaan (Trauma-Informed Approach). Traumatietoinen lähestymistapa sai alkunsa Pohjois-Amerikassa 1980-luvulla, ja sen kehittymisen keskeisenä vaikuttajana on toiminut psykiatri Sandra Bloom. Hän kuvaa kirjassaan (Bloom 1997) prosessia, jolloin hän yhteistyössä muiden terveydenhuollon ammattilaisten kanssa löysi merkittävän yhteyden lasten mielenterveyshäiriöiden ja heidän traumaattisten kokemustensa välillä. Tuolloin syntyneellä traumainformoidulla hoidolla (Trauma-Informed Care, TIC)⁷ tarkoitetaan turvallisuuden tunteen keskiöön asettavaa hoitofilosofiaa, jonka avulla eri alojen toimijat voivat ottaa toiminnassaan huomioon ihmisten erilaiset ja vaikeat elämäkokemukset kokonaisvaltaisesti ja systeemisesti. (Bloom 1995; 1997; 2014; Sarvela & Auvinen 2020.)⁸ Suomessa traumatietoisien mallin uranuurtajia ovat hammaslääkäri Kati Sarvela, psykiatri, psykoterapeutti Anne Pelkonen ja sosiaalityöntekijä, väitöskirjatutkija Johanna Linner Matikka. He ovat kehittäneet moniammatillisen työryhmän kanssa Suomeen soveltuvia traumatietoisia käytäntöjä Työsuojelurahaston turvin. (Sarvela & Auvinen 2020.) Avaan artikkelissani (Törmi 2019) traumatietoista (traumainformoitua) mallia Gabor Matén esitelmään (2019) nojaten seuraavasti:

Traumainformoitu malli sisältää ymmärryksen, jossa muun muassa a-sosiaalinen käytös ja psyykkiset häiriöt käsitetään enimmäkseen ympäristön tuottamiksi, sosiaalisissa suhteissa kehkeytyviksi, ei yksilön persoonallisiksi ominaisuuksiksi. Se on vastakkainen näkökulma sairausluokitteluille, joissa oletetaan, että yksilössä on jokin vika, joka kaipaa korjaamista.

Traumainformoitu järjestelmä liittää ihmisen kiinnostavasti poliittisella tavalla ympäristöön, sosiaaliseen verkostoon ja yhteisön historiaan. Esimerkiksi Skotlannissa valtio tukee laaja-alaisesti traumainformoituun malliin siirtymistä muun muassa opetuksen parissa. Mallissa ajatellaan, että hankalia tai haastavia lapsia ei ole, vaan ensisijaisesti on lapsia, jotka kärsivät eri tavoin (traumaattisen) stressin oireista. Tällöin huomiota suunnataan toimijuuden kasvua tukeviin vuorovaikutussuhteisiin, joissa turvallisuus on keskeisessä roolissa.

Traumatietoinen lähestymistapa on laajentunut maailmalla monenlaisiin toimintaympäristöihin ja organisaatioihin, kuten kouluihin, vankiloihin, päihteidenkäyttäjien asumisyksiköihin ja pakolaiskeskuksiin. Mainintoja traumatietoisesta tanssitaidekasvatuksesta on myös löydettävissä (ks. esim. Lapum ja muut 2019). Trauma voi näyttäytyä monenlaisena käytöksenä, kuten hyökkäävyytenä tai vetäytymisenä. Trauma on läsnä myös vähemmän ymmärrettyissä ilmiöissä: rasismissa, köyhyydessä, epätasa-arvossa, sorrossa sekä historiallisissa, koko yhteisöä koskevat traumaissa. (Bloom 1997; 2013; 2014; Sweeney ja muut 2018; Sarvela & Auvinen 2020; Mulcahy 2021.) Erityisesti silloin, kun taiteilija kohtaa näitä ilmiöitä tai työskentelee edellä mainituissa ympäristöissä, traumatietoinen ymmärrys olisi suotavaa. Ihmisten välinen vuorovaikutus, yksilölliset erot huomioon ottaen, on traumatisoivaa silloin, kun siinä esiintyy paikantumatonta valtaa yli toisen. Traumatietoinen ymmärrys voi auttaa ihmisiä ja kokonaisia organisaatioita toimimaan turvallisesti, luotettavasti, läpinäkyvästi, kulttuurisensitiivisesti, yhteistoiminnallisesti ja kuormitusta ennaltaehkäisevästi.

Taideyliopiston CERADassa toteutetussa *Piileskelevä liike* -tutkimushankkeessani tarkastelin traumatietoista lähestymistapaa systemaattisemmin. Tutkimushankkeen tavoitteena oli ymmärtää kehon elävöitymisen mekanismeja ja sen suhdetta osallisuuden ja toimijuuden vahvistumisen prosessiin. Tutkimushankkeessa kehitettiin kehollinen, trauma- ja stressitietoinen ja yhteisölliseen taiteelliseen ajatteluun nojaava Piileskelevä liike -ryhmätoimintakehys, jota voidaan jatkossa hyödyntää

esittävässä taiteessa, sekä tanssi- että teatteritaiteen taiteellisissa prosesseissa.

Yhteistyötahoina hankkeessa olivat Suomussalmen aikuisosiaalityö, Kajaanin nuorisotyö, Kajaanin lukio, Ensi- ja turvakotien liitto sekä Myllyhoitoyhdistys ry:n Tietoisesti kohti parempaa -hanke. Tutkimus koostui viidestä eri ryhmästä⁹, joissa ryhmätoimintakehystä koeteltiin ja kehitettiin. Osallistujia ryhmissä oli yhteensä 33. Tutkimus oli tiettävästi ensimmäinen Suomessa esittävän taiteen parissa tehty traumatietoisuuden keskiöön nostava tutkimusprosessi. Tämän vuoksi en voi verrata traumatietoisien lähestymistavan aiemmin toteutettuja prosesseja omaan tutkimukseeni. En ole myöskään löytänyt kansainvälisesti toteutettuja tutkimusprojekteja aiheesta. Tätä artikkelia kirjoittaessa tutkimukseni aineiston analyysi on kesken. Tutkimuksen ensimmäinen artikkeli julkaistaan syksyllä 2021 (Törmi, tulossa). Alustavat tulokset kuitenkin osoittavat, että traumatietoisella lähestymistavalla on paljon annettavaa esittävän taiteen prosesseille.

Kuten alussa toin esiin, TINFOn teettämä Valta, vastuu ja vinoumat -kysely (2019) sekä Paanetojan selvitystyö (2018) haihduttavat viimeisetkin harhakuvat taidetyön tasa-arvoisuudesta: taidetyö nimetään TINFOn kyselyn johtopäätöksissä riskityöksi (Helavuori & Karvinen 2019, 43). Kysely tuo esille piittaamattoman ja epäterveen työskentelyilmapiirin, ankan työkuormituksen, tasa-arvon ja yhdenvertaisuuden puutteellisuudet sekä rakenteelliset epäkohdat.

Puuttumattomuuden ja hiljaisuuden kulttuuri läpäisee työnteon. Karkeimmillaan tilanne näyttäytyy sellaisena, että ongelmiin ja epäkohtiin ei osata, uskalleta, haluta tai jakseta tarttua. – –. Ongelmat jätetään käsittelemättä sillä ajatuksella, että 'kiusattu, syrjitty tai seksuaalisesti häiritty varmaan itse ymmärtää lähteä'.

(Helavuori & Karvinen 2019, 43.)

Kun pysähdyn tarkastelemaan näiden julkaisujen esiin nostamaa aineistoa traumatietoisien ymmärryksen valossa, voin todeta

taidealan toimintakulttuurin olevan harmillisen haavoittavaa ja traumatisoivaa¹⁰. Kyseiset julkaisut tuovat esiin muun muassa vakavan henkisen väkivallan ja kaltoinkohtelun, myös pelolla johtamisen, joka vääjäämättä käynnistää vaistonvaraisen hermostollisen puolustautumisjärjestelmämme. Vallan väärinkäyttö ja alistaminen käynnistää esimerkiksi passiivisen puolustautumisen tilan, alistumisen ja lomaantumisen, joka voi ilmetä puhumattomuutena ja hiljaisuutena, kuten kuvauksesta voidaan lukea. Alistamisen lisäksi julkaisusta voi lukea esimerkkejä sosiaalisen eristämisen ilmiöstä, joka on kivuliasta ja traumatisoivaa, koska ihminen on lajityypillisesti laumaeläin—lauman ulkopuolelle eristäminen on evolutiivisesti tarkoittanut varmaa kuolemaa, ja se on yhä syvällä hermostollisella tasolla lamauttava kokemus.

Traumatietoiseen näkemykseen liittyy keskeisesti ymmärrys autonomisen hermoston toiminnasta. Kuvaan seuraavaksi tiivistetysti polyvagaaliteoriaa, joka on päivitetty teoria autonomisesta hermostosta ja sen toiminnasta.

Autonominen hermosto ja polyvagaalinen teoria

Perinteisessä autonomista hermostoa kuvaavassa mallissa hermoston on ajateltu jakautuvan sympaattiseen ja parasympaattiseen hermostoon eli aktivoivaan ja passivoivaan toimintaan. Neurofysiologi Stephen W. Porgesin (2001) hahmotteleman¹¹ polyvagaalisen teorian mukaan autonominen hermosto koostuu kolmesta erillisestä osasta, jotka ovat hierarkkisessa suhteessa toisiinsa: kehittynein osa liittyy sosiaaliseen liittymiseen, astetta alkukantaisempi taisteluun tai pakoon ja alkukantaisin osa lomaantumiseen. Polyvagaalinen malli tuo kiinnostavalla tavalla keskiöön sosiaalisen liittymisen ja vuorovaikutuksen. Sosiaalisuuden kehittyminen on ollut merkittävä tekijä evoluutiossa: selviytyäkseen pentuvaiheesta kaikkien nisäkkäiden on kyettävä pitkäaikaiseen läheisyyteen lajitoverin kanssa. (Ks. esim. Leikola, Mäkelä & Punkanen 2016; Törmi 2017; 2019.)

Autonominen hermosto kehittyy ja muovautuu elämäkokemusten ja ympäristötekijöiden mukana. Esimerkiksi turvallisen kiintymyssuhteen puuttuminen ja vanhemmuusvaje aiheuttavat

10. Trauma tarkoittaa organismin vaurioitumista, johon yhteyden katkeamista haitallisen kokemuksen seurauksena. Samoin kuin fyysinen trauma tai haava, myös emotionaalinen trauma tuottaa kipua. Arpeutunut haava, arpi-kudos, on jäykempää kuin normaali sidekudos. Myös emotionaalinen trauma voi jäykistää. Trauman seurauksena tunteiden tunteminen heikentyy ja elävyys vähenee. Traumasta toipuminen on yhteyksien kasvattamista, organismin elävöitymistä, esimerkiksi uuden yhteyden luomista tunteisiin ja tarpeisiin. (Leikola 2019; Maté 2019.)

11. Porgesin kehittämän teorian juuret ulottuvat jo 1960-luvulle ja erityisesti 1980-luvulle, jolloin hän toimi keskos-tutkimuksen parissa.

kasvavassa lapsessa turvattomuuden tunnetta, jolloin autonominen hermosto aktivoituu ja reagoi hyvin nopeasti, vaistonvaraisesti ja ei-tietoisesti. Turvattomuuden kokemuksen aiheuttavat tapahtumat tai olosuhteet eivät ole aina dramaattisia, kuten väkivallan tai alkoholismin sävyttämiä, vaan niinkin vähäisiltä ja tavanomaisilta tuntuvat vuorovaikutuksen puutteet kuin vanhemman tai lähiaikuisen viestittämä emotionaalinen etäisyys, kohtaamattomuus, vaativuus tai kiire saavat hermoston puolustusjärjestelmän vireytymään. (Sama.)

Porges kutsuu autonomisen hermoston turvallisuutta arvioivaa järjestelmää neuroseptioksi, joka aktivoituu ennen tietoisuuden ja kognition orientaatiota. Turvattomassa ilmapiirissä evolutiivisesti tuorein ja kehittynein osa eli kyky sosiaaliseen sitoutumiseen ”kääntyy pois päältä” ja turvallisuuden tunne heikkenee. Tällöin autonomisen hermoston vanhemmat osat ottavat ohjat käsiinsä. Uhan ja turvattomuuden eliminoimiseksi autonomisessa hermostossa aktivoituu taistelu- tai pakojärjestelmä (ylivireys). Jos tämä elämää suojeleva *aktiivinen puolustautuminen* ei tuota tulosta, vanhin järjestelmä, ”kuoliaaksi tekeytyminen” eli *passiivinen puolustautuminen*, lamaantuminen ja alistuminen (alivireys) ottavat kehon näyttämön pääroolin. (Ogden ja muut 2009; Taylor 2014; Leikola, Mäkelä & Punkanen 2016.)

Turvattomuuden kokemukset ja emotionaalinen kohtaamattomuus saavat autonomisen hermoston toistuvasti yli- tai alivireystilaan. Tällöin tunteiden säätelykyky ei pääse kehittymään ja turvallisuuden kokemukset eivät pääse sisäistymään. Kyky olla levollisesti kontaktissa omiin tunteisiinsa, toisiin ihmisiin tai ympäristöön kapenee, toisin sanoen *sietoikkunan* (window of tolerance), optimaalisen vireystilan, alue on kaventunut. Tässä tilassa turvallisuuteen liittyvien virhearvioiden määrä kasvaa ja hermosto ryhtyy pienestäkin impulssista puolustamaan elämää joko aktiivisesti ylivireytymällä tai passiivisesti alivireytymällä. Intensiivisimmillään ajattelu alkaa sumentua, itselle puhuttu järkipuhe ei enää tehoa ja ylivoimaiset tunteet ja tunteukset kaappaavat syleilyynsä. (Sama.)

Taideprosessi on aina myös vuorovaikutusprosessi, jossa ”eläin meissä” eli autonomisen hermoston vaistomainen toiminta

on läsnä. Yksi keskeisimmistä luovan prosessin elementeistä on turvallisuus. Varuillaan olevassa ruumiissa uuden luomisen ja uuden oppimisen ei ole mahdollista viritä kuin osittain. Mikäli neuroseptiomme eli ”turvallisuustutkamme” tulkitsee ympäristöstä merkin ”vaara”, polyvagaalisen teorian mukaan kognitiivinen ajattelu ja uuden oppiminen estyvät, koska hapen kulutus keskittyy muualle, puolustautumisen vaistonvaraisiin järjestelmiin. Vasta turvallisuudentunne mahdollistaa sosiaalisen liittymisen, joka puolestaan mahdollistaa luovuuden, uuden tutkimisen ja leikkimisen¹².

Neurologi Antonio Damasio puolestaan puhuu negatiivisista ja positiivisista somaattisista merkeistä. Damasion mukaan eliö vetäytyy ympäristöstään, jähmettyy ja sulkeutuu itseensä, jos havaittavissa on rangaistus. Rangaistus on saman suuntainen kivun aistimisen kanssa. Palkitseminen taas ”saa eliön avautumaan ylös ja ulos ympäristöönsä, lähestymään sitä, etsimään sitä ja näin tekemällä lisäämään sekä eloon jäämisen mahdollisuuksia että haavoittuvuutta”. Negatiivinen somaattinen merkki saa siis aikaan hälytysvalmiuden ”Vaara!”, varuillaan olon, kun taas positiivinen merkki kannustaa toimintaan: ”Siitä vaan!” Somaattinen merkki voi toimia myös nousematta tietoisuuteen, jolloin se käyttää automatisoitunutta ”ikään kuin” -piiriä. (Damasio 2011, 79.)

Merivuokon ympäristön olosuhteet määrittävät, mitä koko eliö tekee: avautuuko se maailmalle kuin kukka, jolloin vesi ja ravinteet pääsevät sen elimiin ja antavat sille energiaa, vai sulkeutuuko se tiiviiksi, litteäksi levyksi, pieneksi, vetäytyneeksi ja miltei muilta huomaamattomaksi.

(Damasio 2011, 79.)

Erityisesti silloin, kun taiteilija työskentelee sosiaali- tai terveydenhuollon ympäristössä, johon ihminen hakeutuu tai ajautuu intensiivisyydeltään eriaistisen hädän tai kärsimyksen vuoksi, on tärkeää laajentaa huomio myös eettiseen ulottuvuuteen. Varsin usein, ei aina, kärsimys liittyy myös erilaisiin vuorovaikutuspulmiin, on sitten kyse vaikkapa lastensuojelun, A-klinikan, maahanmuuton, jälkihuollon, aikuissosiaalityön tai

12. Uuden oppiminen ja luovat prosessit tapahtuvat vaivattomimmin sietoikkunan ja ylivireystilan rajalla.

dementoituneen vanhuksen hoivaympäristöstä. Kyky asettua oman kehon tuntemusten äärelle tai vuorovaikutukseen toisen (kehon) kanssa voi olla haurasta, haavoittuvaa ja herkästi häiriintyvää. Keskeistä ja eettistä tällöin on, kuinka taiteilijana tietoisesti edistän sellaisten olosuhteiden ja työskentelyilmapiirin syntymistä, jotka eivät lisää kärsimystä.

Polyvagaalista mallia mukaillen hedelmällinen olosuhde on sellainen, jossa osallistujan on mahdollista pysyä sietoikkunassa, sosiaalisen liittymisen tilassa, ja jossa osallistuja voisi ”avautua kuin kukka” eli tuntea olonsa turvalliseksi. Tuolloin taiteellista prosessia voi ajatella paikkana, jossa on mahdollisuus harjoitella toimijuutta, tunnustella yhteyden rakentumista toiseen ja tarkastella toiseutta kunnioittavasta vuorovaikutuksesta kehkeytyvää taidetta.

Ympäristön ja olosuhteiden turvallisuus on siis ensisijaista, sillä se mahdollistaa sosiaalisen liittymisen, leikin ja luovuuden viriämisen. Kokemukset turvallisesta sosiaalisesta liittymisestä, kokemukset ”omasta laumasta” lisäävät kykyä ja uskallusta osallisuuteen. Taiteilijoilta tämä edellyttää myötätuntoa, tunnetaitoja, esiymmärrystä omista vuorovaikutuksessa olemisen tavoista, kommunikaatiotyylistä sekä oman hermoston vireytymisen taipumuksista, jolloin taiteilijan oma ruumiillinen tieto voi tulla ryhmäprosessin palvelukseen.

Lopuksi

Olen tässä artikkelissa pyrkinyt tarkastelemaan vallankäytön vinoumien taustalla vaikuttavaa eettisen osaamisen puutetta ja jäljittämään sitä, miksi eettiset kysymykset ovat taidealoilla suurelta osin uinuneet. Vaikka olen ehdottanut eettisen osaamisen perustaksi keho- ja traumatietoisuutta ja ajatusta lähiluonnon suojelemisesta, on samalla tärkeää muistaa, että eettisyys kytkeytyy aina myös rakenteisiin ja organisaatioihin. Niin kauan, kun taidealan rakenteet ovat nykyisen kaltaisia, turhauttavan hitaasti kehittyviä, ei mielestäni ole viisasta jäädä odottelemaan, että rakenteisiin ja organisaatioihin saataisiin yhteneväistä ymmärrystä eettisyydestä. Sen vuoksi kannustan

ruohonjuuritason aktivismiin, ottamaan mallia ilmastoaktivisti Greta Thunbergin tavasta toimia. Kannustan pysähtymään eettisten kysymysten äärelle meitä kaikkia, kaikkialla, pienissä tai suuremmissa työryhmissä tai organisaatioissa.

Kuvaan seuraavaksi konkreettisesti ja esimerkkejä hyödyntäen, millaiset toimet ja asenteet voisivat auttaa eettistä tarkastelua kestävästä toimintakulttuurin luomisesta. Eettisesti valvetunutta toimintakulttuuria tukevat muun muassa tietoisuus ja ymmärrys seuraavista seikoista:

- itsetuntemus: millaista ihmiskäsitystä kannan mukanani, kuinka toimin ryhmässä, mikä on tyypillisin roolini ryhmässä, millaiset johtajantaidot minulla on
- itsearvostus: millaiseen kohteluun suostun, missä menevät rajani
- kuinka kohtelen itseäni ja toista ihmistä, myötätunnolla vai jotenkin toisin; millaista ilmapiiriä viritän omalla toiminnallani
- autonomisen hermoston vireytymisen tunnistaminen ja sanoittaminen
- uskallanko ottaa puheeksi myös vaikeita asioita, jos en, mistä kaikesta se johtuu, entä mitä tarvitsisin, että asioiden ääneen sanominen tulisi helpommaksi
- miten kehitän taitojani osallistua, miten helpotan muiden osallistumista
- mitkä ovat vahvuuteni vuorovaikutukseen osallistujana, mitä taitoja voisin kehittää ja miten voisin viedä sen käytäntöön.

Yksittäisen työryhmän sisällä eettisten kysymysten pohdinnassa alkuun voivat auttaa muun muassa seuraavista seikoista keskustelu:

- yhteisten toimintaperiaatteiden luominen, millaiset ovat tämän ryhmän säännöt
- millainen on tämän ryhmän vuorovaikutusrakenne, voisiko aamuisin olla mahdollisuus kokemusten jakamiselle ja käsitteilylle esimerkiksi *check-in* -kierroksen muodossa, samoin päivän päätteeksi
- sopimus siitä, millaista kieltä työryhmässä käytetään, vaailtaanko yhdessä yhteistoimijuutta, moniäänisyyden toteutu-

- mista ja jokaisen mielipiteen ja kokemusten kuulemista
- puhuminen omasta puolesta, omasta asiasta, omalla äänellä
—se lisää osallistumista ja toimijuutta
- metakommunikatiivisen puheen vaaliminen, eli puhuntaa siitä, miltä vuorovaikutus on tuntunut ja mitä siinä on tapahtunut, esimerkiksi: ”Tuntuipa hyvältä, että saatiin puhuttua tästä.” ”Taisin äsken keskeyttää sinut, mitä olitkaan sanomassa?” Metakommunikatiivinen puhe rakentaa erityistä havainnoivaa tilaa. Sillä päästään käsivarren mitan päähän vuorovaikutustilanteen kokonaisvaltaisesta ”imusta”
- huomion kiinnittäminen työssä jaksamiseen ryhmänä.

Edellä lueteltuja kohtia voidaan lähestyä trauma- ja stressitietoisuuden sekä polyvagaalisen teorian avulla. Ensimmäinen vaihe on tiedostaminen. Oman kehon vireytymisen vaihteluita voi tiedostaa kiinnittämällä uteliasta huomiota siihen, mitä erilaisissa vuorovaikutustilanteissa itsessä on lähtenyt tai lähtee viriämään. Kiihtyykö vaikkapa syke ja hengitys tietyn tyyppisissä tilanteissa tai tietyn henkilön läheisyydessä jo silloin, kun mikään fyysinen harjoitus ei ole käynnissä (ylivireystila aktivoituu)? Oletko valahtanut aloitekyvyttömäksi tai turraksi jossain tiettyssä työryhmässä tai jossain tiettyssä palaverissa (alivireystila aktivoituu)? Palautuuko mieleesi hetkiä, jolloin olet etsinyt harjoitushuoneesta lähintä oviaukkoa, että tarvittaessa pääset pikaisesti pakoon (ylivireystila)? Millaisia oloja sinulla on ennen harjoituksia, entä sen jälkeen—miten päivän vuorovaikutustilanteet sinuun vaikuttavat?

Toinen vaihe on pyrkiä ymmärtämään sitä, mistä nämä vireytymiset ja olot kumpuavat, kuinka tarkoituksenmukaisia nämä ovat tässä ja nyt -hetkessä. Vai voiko olla, että taipumuksesi vaikkapa päätyä ”taistelemaan” ei johdukaan juuri kyseisestä työryhmästä, vaan kyseessä on jokin ajan saatossa syntynyt mekanismi, oletus suhteessa olostasi: ”vain taistelemalla tulen kuulluksi”. Kuinka puolestaan voit tunnistaa sen, että nyt tämä olotila viriää tästä käsillä olevasta vuorovaikutuksen dynamiikasta, ja tiedät, miten voit oloosi tai tilanteeseen vaikuttaa?

Kolmas vaihe on tilanteeseen vaikuttaminen joko itseintervention ja/tai ryhmään suuntautuvan intervention avulla. Itseinterventio voi olla esimerkiksi uloshengityksen hidastaminen, jolloin ventraalinen vagus eli vatsanpuoleinen kiertäjähermo pääsee toimimaan paremmin ja sympaattisen aktivaation nousua voidaan hillitä. Vastaavasti alivireyden ollessa kyseessä mikä tahansa fyysinen aktiviteetti auttaa vireytymistä. Ryhmään suuntautuva interventio rakentuu vaivattomimmin puhumalla, ottamalla esille vaikkapa tarve rauhoittua yhdessä ryhmän kanssa muutaman hengitysharjoituksen avulla. Näin ryhmästä ja sen yksittäisistä jäsenistä tulee kanssasäätelijöitä.

Nämä kaikki edellä mainitut vaiheet¹³ edesauttavat kehotietoisuudelle perustuvaa eettisyyttä. Tietoisuus kehon vireytymisistä mahdollistaa pääsyn myös itse- ja yhteissäätelystä. Säätelyn kautta on mahdollista tukea sosiaalisen liittymisen tilaa, sallivaa ja myötätuntoista ilmapiriä. On hyvä pitää mielessä, että eri yhteisöt, esimerkiksi taide-, opiskelu- tai työyhteisöt, ovat harvoin ristiriidattomia ja erimielisyydet ovat osa eri yhteisöjen arkea. Utelias, tutkiva ja havainnoiva asenne kehotietoisuutta kohtaan voi auttaa meitä ymmärtämään ja sietämään risteävien näkemysten synnyttämiä jännitteitä ja erilaisia mielipiteitä. Moniäänisyyden salliminen ja yhteensovittaminen puolestaan rikastaa yhteisön todellisuutta.

Kuten edellä olen tuonut esiin, eettisyyden edellytyksiin kuuluu oleellisena osana itsetuntemus ja kyky itsereflektioon. Se rakentaa pohjan eettiselle toiminnalle. Eettinen osaaminen on suorassa kytköksessä sosiaalisesti vastuulliseen taiteeseen, taiteilijuuteen sekä taideorganisaatioihin. On siis tärkeää ulottaa eettisen osaamisen kysymykset taidekasvatukseen, taiteilijoita kouluttaviin instituutioihin sekä koko taidetoimijoiden kenttään. Usein perinteisessä taidekontekstissa työskentelevä taiteilija vierailee jossain vaiheessa uraansa myös taidealan ulkopuolissa yhteisöissä osallistuen yhteisöllisen taiteen tekemiseen. Tällöin olisi ensiarvoisen tärkeää, että eettinen osaaminen olisi jo useaan kertaan koeteltua. Parhaassa tapauksessa eettisyyteen olisi kasvettu, se olisi meihin sedimentoitunut ajallisesti kerrostuneena perustana.

13. Tässä mainittujen vaiheiden ja niissä kuvattujen käytänteiden lisäksi voidaan työryhmälähtöisesti käyttää myös monia muita. Käytännöt sosiaalisen liittymisen tilan vaalimiseksi voivat muovautua kunkin yhteisön tarpeiden mukaisesti.

Taidealat tarvitsevat kipeästi eettistä herkkyyttä. Mikä saisi taiteilijan seuraamaan eettisesti ja sosiaalisesti kestäviä periaatteita? Uskoisin, että suunta ei löydy ohjekirjoista ja säännöistä, vaikka niitäkin on toki hyvä olla tiukkojen tilanteiden varalle. Ajattelen, että suunta löytyy vauhdin hiljentämisestä, pysähtymisestä, uudelleen ajattelusta. Väitöstutkimuksessani nimesin yhdeksi vuorovaikutteisen koreografisen prosessin perusparametriksi ajan ja levollisuuden (Törmi 2016, 139–141). Niin kauan kuin ajattelemme: ”eihän meillä ole tuollaiselle aikaa”, olemme alisteisia tuotanto- ja projektiajattelulle. Esitusteoreetikko Bojana Kunst luonnehtii tätä ilmiötä jatkuvana poikkeustilana, jossa olemme luovuttaneet toimijuuden projektille itselleen ja jossa on turha enää puhua projektin tekijän omistavan omaa toimijuuttaan, saati projektiaan—työn tekemisen rakenteista tulee toimija ja rakenteet määräävät työntekijän tahdin. Kunstin mielestä projektipohjainen ajattelu typistää taiteen merkityksen taloudelliseen hyötyyn ja arvontuotantoon. Toive paremmasta tulevaisuudesta saa meidät ponnistelemaan vimmatusti ja tehokkaasti tämän ajallisesti rajatun projektin ajan. Sen sijaan, että ponnistelu johtaisi tyytyväisyyteen ja palautumiseen, meitä odottaakin seuraava projekti, seuraava valoisampi tulevaisuus. (Ks. esim. Kunst 2011; 2015.) On siis yhä uudelleen pysähdyttävä kysymään: mitä ja miten olemme tekemässä ja kenen ehdoilla?

Eettiset kysymykset tuottavat vastauksia, jotka ovat erityisellä tavalla hauraita, kehkeytyviä, eivät valmiita. Etiikka kutsumeitä ajattelemaan, pohdiskelemaan, pysähtymään. Tässä ajassa, jossa tehokkuus mittaa arvoamme niin monella tasolla, vaatii erityistä rohkeutta pysähtyä tuumailemaan. Se herättää ristiriitaa ja pelkoa, että jotain erityisen tärkeää jää tulevassa tapahtumatta tai saavuttamatta, jos vauhti hiljenee. Entä jos ajattelisimme, että taide ei ole suoritettava prosessi vaan mahdollisuus kohdata toinen toisiimme hetkellisesti kiintyvinä ihmisolentoina? Tätä ajattelutapaa haluan itse vaalia, ja uskon sen tarjoavan hedelmällisen maaperän myös eettisyydelle.

Tämä artikkeli on kirjoitettu osana Suomen Akatemian Strategisen tutkimuksen neuvoston Tasa-arvoinen yhteiskunta -ohjelmasta rahoitettua ArtsEqual-hanketta (hankenumero 314223/2017).

LÄHTEET

- Baggini, Julian & Fosl, Peter S. 2012 (2007). *Etiikan pikkujättiläinen. Työkalut moraaliajatteluun* (The Ethics Toolkit. A Compendium of Ethical Concepts and Methods). Suom. Tapani Kilpeläinen ja Eurooppalaisen filosofian seura ry.
- Bloom, Sandra. 2014. “The impact of trauma on development and well-being.” Teoksessa *Reaching Teens—Wisdom From Adolescent Medicine*, toim. K. G. Ginsburg ja S. B. Kinsman. Elk Grove Village, IL: American Academy of Pediatrics. Haettu 15.3.2020. <http://www.sanctuaryweb.com/Portals/0/Bloom%20Pubs/2014%20Bloom%20The%20Impact%20of%20Trauma%20on%20Development%20and%20Wellbeing.pdf>
- Bloom, Sandra. 2013. “The Sanctuary Model: Changing Habits and Transforming the Organizational Operating System.” Teoksessa *Treating Complex Traumatic Stress Disorders in Childhood and Adolescence*, toim. J. D. Ford ja C. A. Courtois. New York: Guilford Press. Haettu 15.4.2020. <http://www.sanctuaryweb.com/Portals/0/Bloom%20Pubs/2013%20Bloom%20SM%20Complex%20Ford%20and%20Courtois.pdf>
- Bloom, Sandra. 1997. *Creating Sanctuary: Toward the Evolution of Sane Societies*. New York & Lontoo: Routledge.
- Bloom, Sandra. 1995. “Creating Sanctuary in the School.” *Journal for Just and Caring Education* 1(4): 403–433.
- Damasio, Antonio. 2011. *Tapahtumisen tunne. Miten tietoisuus syntyy*. Suom. Kimmo Pietiläinen. Helsinki: Terra Cognita.
- Eiskonen, Jonna, Ikonen, Henrietta, Joutsio, Juuso, Karhunen, Maija, Koistinen, Jenni, Koistinen, Laura, Korhonen, Aku, Launis, Kaisa, Lehmuskallio, Lilja, Martikainen, Anna, Rekola, Satu, Schwann, Inna, Soini, Katri, Talvitie, Riikka, Varstala, Panu, Viitamäki, Nina, Voutilainen, Aino & Ylinentalo, Jenni. 2019. Puheenvuoro. *Liitos* 4/2019: 14–15.
- Hallamaa, Jaana. 2017. *Yhdessä toimimisen etiikka*. Helsinki: Gaudeamus.
- Heikinaho, Minna. 2017. ”Tekijä etsii kotia. Avoin kirje minulta teille muille. Harjoitus, jossa tekijä vapautuu ja eettinen yhteisöruumis astuu esiin.” *Ruukku—Studies in Artistic Research* 7. Haettu 31.05.2021 <https://www.researchcatalogue.net/view/294615/354085>.
- Helavuori, Hanna & Karvinen, Mikko. 2019. *Valta, vastuu, vinoumat. Tasa-arvo ja yhdenvertaisuus esittävässä taiteissa*. Helsinki: TINFO Teatterin tiedotuskeskus. Haettu 15.7.2021. <https://www.tinfo.fi/>

- documents/valtavastuu2019_raportti.pdf
- Jansson, Satu-Mari. 2020. ”Taiteen eettisyys on valintoja ja kysymyksiä—eettisyys korostuu taiteen uusissa toimintaympäristöissä.” *Taidetutka* 21.1.2020. Haettu 31.1.2020. (<http://taidetutka.fi/2020/taiteen-eettisyys-on-valintoja-ja-kysymyksiä-eettisyys-korostuu-taiteen-uusissa-toimintaympäristöissä/>)
- Jussilainen, Anna. 2019. ”Yhteisötaide—historiaa, määrittelyä ja käytäntöjä.” Teoksessa *Yhteisö ja taide: teemoja ja näkökulmia 2000-luvun taiteilijan laajentuneeseen toimintakenttään*, toim. Kirsi Monni ja Kirsi Törmi. Teatterikorkeakoulun julkaisusarja 71. Helsinki: Taideyliopiston Teatterikorkeakoulu. Haettu 15.7.2021. <https://disco.teak.fi/yhteiso-ja-taide/yhteisötaide-historiaa-määrittelyä-ja-käytäntöjä/>
- Kantokorpi, Otso & Tuori, Anna. 2016. ”Vieraskynä: Anna Tuori.” Otso Kantokorven *Alaston kriitikko* -blogi. Haettu 29.8.2020. <http://alastonkriitikko.blogspot.com/2016/01/vieraskynä-anna-tuori.html>
- Kanttonen, Lea. 2007. ”Tahroja esityksessä. Yhteisötaiteen etiikkaa.” Teoksessa *Taiteen etiikka*, toim. Jari Jula, 37–72. Turku: Areopagus.
- Kanttonen, Lea. 2005. *Telttä. Kohtaamisia nuorten taidetyöpajoissa*. Helsinki: Like.
- Karttunen, Sari. 2020. ”Yhteisötaiteen mikroetiikka—tietoisuutta arjen valinnoista ja niiden seurauksista.” *Taidetutka* 21.1.2020. Haettu 31.1.2020. <http://taidetutka.fi/2020/yhteisötaiteen-mikroetiikka-tietoisuutta-arjen-eettisistä-valinnoista-ja-niiden-seurauksista/>
- Koskinen, Anu ja Valo, Annukka. 2020. ”Oikeasti meidän tekemä’—Teatteriohjaajan etiikkaa vankilassa.” *Taidetutka* 21.1.2020. Haettu 2.2.2020. <http://taidetutka.fi/2020/oikeasti-meidän-tekemä-teatteriohjaajan-etikkaa-vankilassa/>
- Kovamäki, Sara. 2018. Vallan väärinkäyttö—mielivaltaisuudesta ja välinpitämättömyydestä. *Liitos* 4/2018.
- Kraut, Richard. 2018. ”Aristotle’s Ethics.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, toim. Edward N. Zalta. Haettu 25.5.2021. <https://plato.stanford.edu/entries/aristotle-ethics/>
- Kunst, Bojana. 2015. *Artist at work: Proximity of art and capitalism*. Hampshire: Zero Books.
- Kunst, Bojana. 2011. ”The Project Horizon: On the Temporality of Making.” *Le Journal des Laboratoires* Sept-Dec. 2011. Haettu 15.2.2020. <http://www.leslaboratoires.org/en/ctxnode/636/all>
- Lapum, Jennifer, Martin, Jennifer, Kennedy, Martin, Turcotte, Catherine & Gregory, Heather. 2019. ”Sole Expression: A Trauma-Informed Dance Intervention.” *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma* 28(5): 566–580.
- Lecklin, Johanna. 2018. *Esitettyä aitoutta: osallistavasta taiteesta ja sen etiikasta*. Helsinki: Taideyliopiston Kuvataideakatemia.
- Lehikoinen, Kai. 2019. ”Näkökulma taiteilijan laajentuvaan ammatillisuuteen taidealan korkea-asteen koulutukseen.”
- Teoksessa *Yhteisö ja taide: teemoja ja näkökulmia 2000-luvun taiteilijan laajentuneeseen toimintakenttään*, toim. Kirsi Monni ja Kirsi Törmi. Teatterikorkeakoulun julkaisusarja 71. Helsinki: Taideyliopiston Teatterikorkeakoulu. Haettu 15.7.2021. <https://disco.teak.fi/yhteiso-ja-taide/1-näkökulma-taiteilijan-laajentuvaan-ammattilaisuuteen-ja-taidealan-korkea-asteen-koulutukseen/>
- Leikola, Anssi, Mäkelä, Jukka & Punkanen, Marko. 2016. ”Polyvagaalinen teoria ja emotionaalinen trauma.” *Duodecim* 132(1): 55–61.
- Maté, Gabor. 2019. ”Trauma as disconnection from the self.” Keynote-esitelmä. ACEs to Assets, Fostering Resilience in a Stressed Culture, Glasgow, 11.6.2019.
- Monni, Kirsi. 2004. *Alexander-tekniikka ja Autenttinen liike -työskentely. Kaksi kehontietoisuuden harjoittamisen metodia*. Liite tanssitaiteen taiteellisen tohtorintutkinnon kirjalliseen osioon. Acta Scenica 15. Helsinki: Teatterikorkeakoulu.
- Monni, Kirsi & Törmi, Kirsi. 2019a. ”Taide ja taiteilija moniammatillisissa työyhteisöissä ja luottamussuhteissa.” Teoksessa *Yhteisö ja taide: teemoja ja näkökulmia 2000-luvun taiteilijan laajentuneeseen toimintakenttään*. Teatterikorkeakoulun julkaisusarja 71. Helsinki: Taideyliopiston Teatterikorkeakoulu. Haettu 15.7.2021. <https://disco.teak.fi/yhteiso-ja-taide/taide-ja-taiteilija-moniammatillisissa-työyhteisöissä-ja-luottamussuhteissa/>
- Monni, Kirsi & Törmi, Kirsi, toim. 2019b. *Yhteisö ja taide: teemoja ja näkökulmia 2000-luvun taiteilijan laajentuneeseen toimintakenttään*. Teatterikorkeakoulun julkaisusarja 71. Helsinki: Taideyliopiston Teatterikorkeakoulu. Haettu 15.7.2021. <https://disco.teak.fi/yhteiso-ja-taide/>
- Mulcahy, Jane. 2021. ”Understanding the prevalence of ACEs and the impact of embodied trauma among prisoners.” Puheenvuoro. TraumaSummitFinland 2021, etätahtuma, 5.5.2021.
- NOAH (National Organization for Arts in Health). 2018. ”Code of Ethics for Arts in Health Professionals and Standards for Arts in Health Professionals.” Haettu 2.2.2020. <https://thenoah.net/wp-content/uploads/2019/01/NOAH-Code-of-Ethics-and-Standards-for-Arts-in-Health-Professionals.pdf>
- Näkki, Pirjo. 2016. ”Sosiaaliohjaus aikuissosiaalityössä.” Teoksessa *Sosiaaliohjaus—lähtökohtia ja käytäntöjä*, toim. Jari Helminen. Helsinki: Edita.
- Ogden, Pat, Minton, Kekuni & Pain, Clare. 2009. *Trauma ja keho. Sensorimotorinen psykoterapia*. Suom. Immo Pekkarinen. Oulu: Traumaterapiakeskus.
- Paanetoja, Jaana. 2018. *Häirintä ja muu epäasiallinen kohtelu elokuva- ja teatterialalla. Selvitysraportti*. Opetus- ja kulttuuriministeriön julkaisuja 2018:31. Helsinki: Opetus- ja kulttuuriministeriö. Haettu 2.1.2020. http://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/161024/OKM_31_2018_10092018

- pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Pajala-Assefa, Hanna. 2019. ”Taiteilijuudesta ja kulttuurin toimijuudesta—taiteen tekijän tilitys nykyajan työorjuudesta.” *Liitos* 2/2019.
- Parviainen, Jaana. 1998. *Bodies Moving and Moved: A Phenomenological Analysis of the Dancing Subject and the Cognitive and Ethical Values of Dance Art*. Tampere: Tampere University Press.
- Porges, Stephen W. 2001. *The polyvagal theory: phylogenetic substrates of a social nervous system*. *International Journal of Psychophysiology* 42(2):123–146.
- Reiners, Ilona & Seppä, Anita, toim. 1998. *Etiikka ja estetiikka*. Helsinki: Gaudeamus.
- Sarvela, Kati & Auvinen, Elisa, toim. 2020. *Yhteinen kieli—traumatietoisuutta ihmisten kohtaamiseen*. Helsinki: Basam Books.
- Shusterman, Richard. 1997 (1992). *Taide, elämä ja estetiikka: Pragmatistisen filosofian näkökulma estetiikkaan* (Pragmatist Aesthetics: Living Beauty, Rethinking Art). Suom. Vesa Mujunen. Helsinki: Gaudeamus.
- Sweeney, Angela, Filson, Beth, Kennedy, Angela, Collinson, Lucie & Gillard, Steve. 2018. ”A paradigm shift: relationships in trauma-informed mental health services.” *Bjpsych Advances* 24(5): 319–333.
- Talentia. 2017. *Arki, arvot ja etiikka. Sosiaalialan ammattihenkilön eettiset ohjeet*. <https://talentia.e-julkaisu.com/2017/eettiset-ohjeet/>
- Taylor, Miriam. 2014. *Trauma Therapy and Clinical Practice: neuroscience, gestalt and the body*. Milton Keynes: Open University Press.
- Tenhula, Ari & Makkonen, Anne. 2018. ”Johdanto.” Teoksessa *Tarjoumia ja toimijuutta—kirjoituksia tanssijantyöstä. Tanssijantaiteen maisteriohjelman opinnäyteantologia*, toim. Ari Tenhula ja Anne Makkonen. Helsinki: Taideyliopiston Teatterikorkeakoulu.
- Tuominen, Miira. 2014. ”*Aristoteles (Etiikka ja politiikka)*.” Filosofian verkkotietosanakirja *Filosofia.fi*. Haettu 25.5.2021. <https://filosofia.fi/fi/ensyklopedia/aristoteles#Etiikka%20ja%20politiikka>
- Törmi, Kirsi. 2021. ”Piileskelevä liike.” Julkaisematon artikkelikäsikirjoitus, kirjoittajan hallussa.
- Törmi, Kirsi. 2019. ”Eläin meissä, kohtaamisen taito ja taide autonomisen hermoston valossa.” Teoksessa *Yhteisö ja taide: teemoja ja näkökulmia 2000-luvun taiteilijan laajentuneeseen toimintakenttään*. Teatterikorkeakoulun julkaisusarja 71. Helsinki: Taideyliopiston Teatterikorkeakoulu. Haettu 15.7.2021. <https://disco.teak.fi/yhteiso-ja-taide/2-1-elain-meissa-kohtaamisen-taito-ja-taide-autonomisen-hermoston-valossa/>
- Törmi, Kirsi. 2017. ”Dancing with the nervous system—Working with victimisation in Gestalt Therapy.” Opinnäytetyö, Gestalt Institute of Scandinavia (GIS), Orø, Tanska.
- Törmi, Kirsi. 2016. *Koreografisen prosessin vuorovaikutuksena*. Acta Scenica 46. Helsinki: Taideyliopiston Teatterikorkeakoulu.